

'לשחרר את הפיות' מאת יהודית קציר כמקרה מבחן לביטוי מסר ערכי מילולי וחזותי בספרות ילדים

גילה דנינו-יונה

מבוא

ספרות הילדים מספקת צוהר שדרכו אפשר לעמוד על קווי המתאר המרכזיים של זהות החברה שבה היא נוצרת ולבחון אותה כאתר סימבולי המשפיע על עיצוב עמדותיהם הערכיות של חבריה. ספרות הילדים היא אינדיקטור וסוכן חברות. מחד גיסא היא משמשת כאינדיקטור חברתי המשקף את החברה והתרבות שבה נוצר, ומאידך גיסא היא משמשת סוציאליזטור המשפיע, מעצב ומחזק עמדות וערכים.

מאמר זה מניח שהיחס הקיים בין חשיבה נרטיבית, המתפתחת אצל ילדים כאחת מצורות השיח, לסוגיות של זהות מבסס את הקשר בין ספרות הילדים לכינונה של תודעה ביקורתית חברתית ופוליטית. הנחה נוספת היא שהשקפת עולם מתגבשת בגיל צעיר, שכן תהליך החברות הראשוני והעיקרי לערכים נעשה בתקופת הילדות, ולכן לתקופה זו השפעה מכריעה על עיצוב הזהות והאישיות הפוליטית והחברתית של האדם. הפילוסופיה ההרמנויטית, הסמיוטיקה והגישה הפוסט-סטרוקטורלית תרמו לנו את ההבנה שהטקסט הנו מרחב רב-ממדי המשקף רבדים מודעים ולא מודעים, גלויים וסמויים, ומשמעויות שלא בהכרח נוצקו או נקבעו על ידי כותב הטקסט. על בסיס זה ניתן להניח שמסרים סמויים המשתמעים בתהליך פרשני נצרכים בתודעתו הרגשית של הילד, מבנים את תודעתו ומכוננים את זהותו החברתית המובנית ואת השקפת עולמו.

על בסיס הנחות אלה יבקש מאמר זה לבחון את השאלה כיצד מתבצעת הבניית המציאות וכיצד מכוננת ספרות הילדים תשתית ערכית ומוסרית, המעצבת תודעה חברתית-ביקורתית באמצעות מסר ערכי מילולי וחזותי, ברובד הגלוי והסמוי. שאלה זו תידון באמצעות הסיפור לשחרר את הפיות כמקרה מבחן. מאמר זה יבקש לטעון כי ספרות הילדים היא אתר סימבולי הממלא תפקיד

חשוב בהבניית המציאות וכי היא מכווננת תשתית ערכית ומוסרית, המעצבת השקפת עולם ותודעה חברתית-ביקורתית באמצעות שילוב מסר ערכי בתוכן המילולי והחזותי ובאמצעות דיאלוג ביניהם או היעדרו. המסר הערכי מתקיים בו בזמן בשני רבדים: ברובד הגלוי – המציאותי – התמטי והעלילתי; וברובד הסמוי – האידיאי – המשתמע והפרשני. הסיפור מתנהל בשני רבדים מקבילים, המזינים זה את זה – הגלוי והסמוי.

שאלה מתבקשת היא, האם וכיצד נחשף הקורא לרובד הסמוי בסיפור? האם בוחר הכותב להסוות מסרים? מאמר זה יישען על הטענה שכל הבנה של טקסט היא פרשנית במהותה וסובייקטיבית, ומבוססת על המשתמע מהטקסט ועל הסמוי מהעין, בהיותה דיאלוג בין הקורא ועולמות הידע שלו לבין המכלול התרבותי, האסתטי והספרותי שהטקסט מציג (על פי גאדאמר,¹ אצל מונק ואחרים, 2002). בהמשך להבנה הפוסט-סטרוקטורלית, ניתן לפרק כל טקסט למרכיביו כדי לעמוד על המשמעויות הנסתרות שבו וליצור לכל טקסט שדה פרשני חדש.

בכל רובד בסיפור, הגלוי והסמוי, מתקיימת הרמוניה בין המסר המילולי למסר החזותי; מן הטעם הזה, יבקש המאמר לטעון, מוצאים הקוראים שלמות ברובד הגלוי המידי, שבא לידי ביטוי בעלילת הסיפור, ואינם נדרשים בהכרח לרובד הסמוי, שבא לביטוי בממד המשתמע והפרשני. עם זאת וכאמור לעיל, אנו מניחים שהרובד הסמוי נטמע ונצרב בתודעה הרגשית. טענה זו תוסבר גם היא בהתבסס על הסיפור לשחרר את הפיות כמקרה מבחן (אלמוג, 1980; כהן, 1988; גונן, 1995; שטרן, 2002; דר ואחרים, 2007).

ספרות הילדים

ספרות הילדים, בדומה לספרות מבוגרים, עוסקת בתכנים בעלי אופי אוניברסלי – קונפליקטים אנושיים, חוויות מציאותיות, יומיומיות וברויות – באמצעות סובלימציה אמנותית. כתוצר תרבותי וכחלק מהשיח התרבותי הבין-דורי, מטרתה הגלויה של ספרות הילדים היא לגרום הנאה באמצעות מציאות בדויה. פעילותה ברובד זה, הגלוי, הישיר, המציאותי, התמטי והעלילתי, כוללת ממד חווייתי לילדים, הצגה של נקודות מבט חדשות על המציאות, פיתוח הדמיון, הענקת תובנות חדשות על אודות ההתנהגות האנושית, חוויות גילוי וצורות התנסות חדשות והעברה של תרבות, מורשת וידע. אך ספרות הילדים פועלת גם ברובד הסמוי, העקיף, הנרמז, האידיאי, המשתמע והפרשני. פעילותה ברובד זה באה לידי ביטוי בהבניית המציאות, בהנחלת השקפת עולם ערכית, חברתית, אידיאולוגית ופוליטית (גתאי, תשל"ט; שביט, 1996).

ספרות הילדים היא אמירה תרבותית, המייצגת תקופה, תרבות וערכים, ומכאן ערכה החברתי והחינוכי, הנושא בממד הטקסטואלי, בממד החזותי וביחסים ביניהם הצהרה ערכית מכוונת, לעתים מוצפנת. דומה שקיומם של מסרים גלויים, בצד מסרים סמויים, משתמע ועקיפים, בתכנים סיפוריים מילוליים ידוע ומקובל; פחות ניתנת הדעת לתכנים החזותיים ולמערכת היחסים בין סוגי התכנים.

לספרות הילדים השפעה רבה על ילדים בשל המוסכמות התיאורטיות שטרם רכשו בספרות ובלשון ומפני שהם עדיין חסרים תבניות חשיבה רלוונטיות או שתבניות החשיבה שלהם דלות, כמו גם ניסיון החיים שלהם. ספרות הילדים משתתפת בעיצוב תבניות חשיבה בכך שהיא מהווה ערוץ להעברת מידע מוצפן סמלית ומכילה מערכת צפנים מילוליים וחזותיים שפענוחם מהווה מודל לפעולה שכלית ולפיתוח תבניות חשיבה (כרמי-לניאדו, 1983; גונן, 1995; 2000).

ספרות הילדים העברית באירופה נועדה בראשיתה לעצב את החברה היהודית; עם ההתיישבות בארץ שימשה ספרות הילדים בעיקר ככלי דידקטי ואידיאולוגי. למשל, ספרי הילדים שלפני קום המדינה ובסמוך לאחר הקמתה הדגישו ערכים לאומיים-פטריוטיים, ובהם אקטיביזם, דבקות, אומץ לב, הקרבה והשתייכות חברתית, חלוציות וכיבוד העבודה וכן ערכים לאומיים אידיאולוגיים וקולקטיביסטיים כמו אהבת המולדת, חישול האופי וגבורה.

עם הזמן החלה מתפתחת ספרות ילדים בעלת אוריינטציה פסיכולוגית, השואפת להיענות לצורכי הנפש המגוונים של הילד, מתוך מודעות לייחודיותה של תקופת הילדות. למשל, בשנות ה-70, שבהן חל מפנה בספרות הילדים בתכנים, באיכות החזותית, באיכות ההפקה ובהפצה, רווחו בספרות הילדים תכנים מחיי היומיום ומצבים ריאליסטיים, שהתעלמו מקבוצות שוליים חברתיות ופוליטיות כגון ערבים ומזרחים. את מקומם של ערכי הגאווה הלאומית ואהבת המולדת החלו תופסים ערכים אינדיווידואליסטיים המעמידים את הילד במרכז ומאמצים מגמה של פסיכולוגיזם אוניברסלי.

במקביל לאוריינטציה הפסיכולוגית, התפתחו ספרות ילדים בעלת אוריינטציה סוציולוגית-ערכית, השואפת להעשיר את תהליך החברות בתכנים חברתיים, וספרות ילדים בעלת אוריינטציה פוליטית-ערכית, השואפת לכונן בילד זהות לאומית בעלת תשתית ערכית ומוסרית ולעצב בו תודעה חברתית ביקורתית, הקוראת לו להטיל ספק, לנפץ סטריאוטיפים, לחשוף צביעות, למרוד במקובל, בממסד ובמבוגרים.

ניתן לומר שמקום המדינה ועד סוף שנות ה-80 חל בספרות הילדים הישראלית מעבר הדרגתי מ"רצוי" ל"מצוי", מאידיאלי למציאותי, מהאתוס הקולקטיביסטי-שמרני לאתוס האינדיווידואליסטי-ביקורתי (ברגסון, 1977;

אוריינות חזותית

אלמוג, 1980; אופק, 1988; כהן, 1988; גונן, 1995; רגב, 1992; 2000; קרן יער, (2007).

בעשור האחרון נבחנת ספרות הילדים מנקודות מבט שונות, החל מגישות המתייחסות לתקופת הילדות כהון פוליטי המהווה כלי בידי עמדות קולוניאליסטיות, ולפיהן הילד אינו אלא דימוי שעוצב בהשראת אידיאלים ומיתוסים לשם הנחלת פנטזיות קולוניאליסטיות – ולא רק בתקופות קולוניאליסטיות אלא גם בעידן של דה־הקולוניזציה ובסוף המאה ה־20 – וכלה בגישה המציעה לחלק את ספרות הילדים להגמונית, חתרנית ופמיניסטית.

ספרות ילדים הגמונית תכיל פרקטיקות של הדרה והכלה חברתיות. היא תדגיש את סמכות המבוגרים, ולכן תכלול פרקטיקות המשדלות ילדים לאמץ את הסדר החברתי הדומיננטי, על פי התפקידים המסורתיים מבחינה מגדרית, לאומית, אתנית ומינית. ספרות זו כוללת נרטיבים מניפולטיביים לגיוס רגשי ונרטיבים מתגמלים להסתגלות. ספרות ילדים פמיניסטית, למשל, תדגיש פואטיקה על המכוונת לסדר יום אנטי־סקסיסטי ולביקורת על הסדר החברתי. ספרות ילדים חתרנית תטיל ספק בנורמות ובדימויים ההגמוניים (לובין, 2003; קרן־יער, 2007).

מסרים ערכיים

ערך הוא אידיאל מופשט, אמת מידה, מושא לשאיפה. ערך יכול להיות בעל אופי צורני של דפוס חשיבה וכלים להערכה או בעל אופי תוכני של אידיאולוגיה או פרוגרמה למימוש. לערכים יש ממד מוסרי חשיבתי ומעמד מחייב כחלק מתפיסת הזהות של אדם.

לכידות ויציבות של חברה תלויות בהפנמת ערכיה המשותפים באמצעות חברות. בתקופה הפוסט־מודרנית שבה אנו חיים המצב החברתי מאופיין יותר מבעבר במבוכה ערכית ובהיעדר אמות מידה ברורות להכרעות ולשיקולים מוסריים וערכיים. הערכים אינם נתפסים כבעלי תוקף מוחלט, וגישה זו אינה נתפסת עוד כסטייה חברתית. הסוציולוגיה של הסטייה החברתית היא זו שהכירה בקיומן של תת־תרבויות שלכל אחת מהן מערכת ערכים שונה. נורמות וערכים איברו את מעמדם הקולקטיבי כמחייבים וכעדיפים, בצד התפתחות תפיסה המצדדת בפלורליזם ערכי שלפיו הופך האדם ל"מידת הדברים" (ניסן, 1999; אדגר וסדג'וויק, 2007).

חינוך לערכים מבקש לעצב את הסובייקטיביות והאישיות של הילד על בסיס דפוסים שנוצקו במשך דורות ולכונן בו תכונות המוערכות כטובות. בשל הקושי לעשות זאת ובשל ההתנגדות לחינוך לערכים המלווה את השיח החינוכי המודרני

מראשיתו, התבססו ערוצים שונים המבקשים לחנך לערכים, להנחילם ולהנכיחם באופן ישיר וגלוי וגם עקיף וסמוי (אבינון, 1999; שיינברג, 1999). ספרות הילדים היא אחד הערוצים להנחלה ולהנכחה של ערכים, והקשר בינה לבין ערכים וחינוך לערכים נדון בהרחבה (כהן, 1988; ברוך, 1991; רגב, 1992; גונן, 1995; רגב, 2000). סמלים ומיתוסים כמסרים תרבותיים הם אמצעים המסייעים להעברת מסרים ערכיים ואידיאולוגיים. הם מסייעים בהגדרת הסולידריות של הקבוצה, בהגנת עצמאותה ועוד. הפונקציה החברתית של הסמלים והמיתוסים היא לחזק ולבסס מסורת וערכים, להגדיר סולידריות קבוצתית ולשמר אידיאולוגיה. ערוצי הפנייה לילדים, ובהם ספרי הילדים, כמו גם עיתוני הילדים ואמצעי התקשורת, משתמשים בסמלים ובמיתוסים לביסוס רעיונות ערכיים, שנועדו להפוך את הילדים קונפורמיים לרעיונות אידיאולוגיים בתהליך חברותם הפוליטי, תוך גיבוש ועיצוב מרכיבי הזהות הלאומית, החברתית, המגדרית והפוליטית שלהם (בנימין, 1990).

מסר ערכי: מילולי וחזותי

ספר ילדים הוא יצירה המשלבת ביטוי מילולי וביטוי חזותי המתקיימים בו בזמן בשני רבדים, גלוי וסמוי. אף שמקומו של הביטוי החזותי שווה ערך לביטוי המילולי בהעברת מסר ערכי, ממעטים לעסוק בביטוי החזותי. ההקשר התרבותי והתשתית הערכית הם מקור ההשראה, והם העומדים מאחורי אופן העברת המסר המילולי והחזותי. אופן העברת המסר משקף סגנון, ובינו לבין תוכן המסר מתקיים קשר המבטא תפיסת עולם ערכית (ברגסון, 1982; ברוך, 1991; רגב, 1992; גונן, 1995). ההנחה המקובלת היא שכאמנים, מעניקים סופרים ומאיירים צורה ותוכן לערכים המבטאים את השקפת עולמם, באופן גלוי או סמוי, באופן מודע או לא מודע. אף שהודגשה לעיל חשיבותם של שני ממדי הביטוי בספרות הילדים ושל תפקידם הזהה, יש מקום לציין כי חשיבותו של הביטוי החזותי היא בהשפעה שיש לו על האופן שבו נתפס הטקסט, מפני שהוא יוצר את האווירה שבה מקבל הטקסט משמעות ופרשנות. לאיור יש ערך חווייתי ראשוני, בשל הנגישות הבלתי אמצעית שלו לילד. למפגש זה יש ערך בהשפעה הישירה על הילד, שכן הוא אינו נדרש לתיווך לשם התבוננות באיור כשם שהוא נדרש לתיווך בהצגה המילולית. האיור הוא מצג קבוע הפועל על הילד באופן ראשוני ומידי, ומכיוון שכך הוא קל יותר להבנה וזכירה, לעומת הביטוי המילולי הפועל ברצף של מילים הבאות בזו אחר זו ורק חיבורן יוצר הבנה. האיור מפתח אצל הילד חשיבה חזותית באמצעות המרחב החזותי של סמלים, ייצוגים ודימויים מוחשיים ומופשטים. הוא ממחיש

אוריינות חזותית

מושגים מופשטים, מספק קונקרטיזציה, יוצר אווירה, מדגיש, מפרש, משלים, מרחיב ואף סותר את הטקסט, מרחיב את כושר ההתמצאות של הילד, מפתח את החוש האסתטי שלו, מעשיר את עולמו האסוציאטיבי ומקנה לו רבדים תרבותיים וסמליים (גונן, 1995; 2000; וקסמן ורודי-בראלי, 2000). האיור כמסר וכדימוי חזותי הוא חלק מעיצוב, מתקשורת ומשפה חזותית, אשר כשם שהיא אמצעי תקשורת היא כלי ביטוי המשקף ומעצב מציאות באמצעות העברת מסרים. האיור מצליח, באמצעות קו, ליצור אשליית חיים שלמה בעלת פוטנציאל חתרני בשל יכולתו לברוא מרחב דימויים, אירועים, דמויות ונוף, בניגוד לחוקי הטבע ולכללי המציאות הממשית.

בחברה העכשווית תופס הביטוי החזותי מקום רחב יותר ומשמש במקרים רבים תחליף לביטוי המילולי, תחליף המאפשר תקשורת המתגברת על גבולות ומגבלות של שפה. בחברה הישראלית, חברת מהגרים סקטוריאלית, יש לתופעה זו משנה חשיבות.

ניתוח ופרשנות של ספרות ילדים

תפיסה כללית המתייחסת לפענוח תוצרי תרבות חזותיים, ובהם ספרות הילדים, מניחה שמרכיבים חזותיים שונים הנם המחשה קונקרטית של השקפת עולם מופשטת המונחת בבסיסם ומכוונת לפגוש את עולמו התרבותי והאסוציאטיבי של הקורא, השומע או המתבונן. ניתוח תרבות ופענוח תוצרי תרבות מבקשים לאתר מבני משמעויות, לבאר ולחשוף את פשרם של ביטויים חברתיים שתומים למראית עין, כל זאת תוך שמירת הזיקה ההדדית בין הצורות הסמליות למציאות הפומבית של החיים היומיומיים. הדיון הבוחן את הקשר בין המסרים בספרות הילדים למציאות החיים, "למגע עם פני הקרקע המוצקים של החיים", כמאמר גירץ (1973), הוא חלק מהמחלוקת בביקורת הספרות באשר ליחס בין הטקסט למציאות ההיסטורית. מעבר למחלוקת מוסכם שטקסט מייצר עמדה חברתית באמצעות הייצוג של חוויית היחסים החברתיים. הטקסט מנצל את הרטוריקה המילולית והחזותית שלו כדי לערב את הקורא בעמדה האידיאולוגית שבבסיסו. ככל שהנרטיב הבדיוני מפליג למחוזות רחוקים יותר, נוכל להניח שהטקסט ומחברו עושים שימוש בפרקטיקה להסוואת מסר (גירץ, 1973; אדגר וסדג'וויק, 2007). הקריטריונים השונים לניתוח ובחינת ספרות הילדים, מקורם בדיסציפלינות שונות. על פי הדיסציפלינה החינוכית, תכלית הניתוח היא איתור פוטנציאל חינוכי ומיצוי מסרים של חינוך לערכים. הדיסציפלינה הפסיכולוגית מתייחסת לספרות הילדים כמקור סיוע להתמודדות עם תהליכים נפשיים ומעברים בין

שלבם התפתחותיים. הדיסציפלינה הספרותית מדגישה ניתוח על פי קריטריונים ספרותיים, והדיסציפלינה של לימודי תרבות מנתחת את ספרות הילדים מהזווית החברתית וההיסטורית ובוחרת את האופן שבו ספרות הילדים משקפת את החברה. לכן הקשר בין הפרדיגמה הפרשנית ללימודי תרבות ולתיאוריות של תרבות נראה טבעי.

הסטרוקטורליזם, כגישה לחקר שפה כמערכת מבנית של יחסים והמחשות שבבסיסם מצוי מבנה עומק, מבקש להנהיר את התנאים האובייקטיביים המכוננים יחסים לשוניים וחברתיים. הסמיוטיקה עוסקת בניחות מערכות סימנים ומשמעויות הטמונות בתוצרי תרבות על מערכות הסימנים המילוליים והחזותיים שלהם. שימוש במערכת סימנים באמצעות טקסטואליזציה או ויזואליזציה אינו שונה באופן מהותי, ואכן הסמיוטיקה לפי פרדינן דה סוסיר (Saussure), שעסקה בראשיתה בפרשנות השפה המילולית ומסריה ומאוחר יותר גם בבחינה ובפרשנות של השפה החזותית, ביססה את הסבריה על הקשר בין תרבות לסימן על פי גישתו של רולאן בארת (Barthes), המדגישה את הערך הנוסף שנושא כל סימן הפועל במערכת תרבות. המערכת הסמיוטית היא מערכת סימנים מוסכמים שבה המסמן הוא צורת הסימן, המסומן הוא המושג שהסימן מייצג בהקשר שבו הוא מופיע, ומהחיבור ביניהם, היוצר משמעות פרשנית, מתקבל הסימן.

מאחר שהסימן תלוי צורה, הוא נתון לצפנים הפועלים בשדה האסתטיקה שבו נמצא פרמטרים כגון צבע, חומר, קו, יחסי גודל ומרחב, הקובעים את זהותו ומקנים לו את מעמדו בתרבות. הצורה עצמה מקנה למסומן תכנים חדשים, הנקבעים על ידי פעילות סמיוטית פרשנית המספקת פירוש ומשמעות לצורה. לכן המסומן הוא פועל יוצא של פרשנות, שקובעת את משמעותו של הסימן ואת מעמדו בתרבות. בארת מכנה את משמעות הסימן "מסר" וקובע שכל סימן בתרבות נושא מסר (כהן ואחרים, 2006; פופובסקי, 2007).

הפילוסופיה ההרמנויטית, שמתמקדת בפענוח תכנים, הבנה, משמעויות ופרשנות, מאפשרת להרחיב את הטקסט כדי לזהות את הגרעין המשמעותי שבו. החקירה ההרמנויטית מניחה שההבנה מתגבשת באמצעות פעילות פרשנית. הניתוח שנעשה באמצעות כלים לבחינת מוסכמות תמטיות, חזותיות ולשוניות מביא בחשבון שנרטיבים ומטפורות מאפשרים יצירת שדה פרשני חדש שיכול לחשוף עמדות ולהצביע על אידיאולוגיות סמויות. כאמור, אצל בארת הטקסט הוא מרחב רב-ממדי הניזון ממקורות מגוונים, משקף רבדים מודעים ולא מודעים, גלויים וסמויים, ונתון לפרשנויות שונות (בארת, 1998; מונק ואחרים, 2002). תהליך של ניתוח פרשני אינו מתייחס רק לסיפור עצמו, אלא גם לאפשרויות הנוספות שעמדו בפני המחבר. בחינת ההכרעה והבחירה שעושה המחבר והמשמעות

אוריינות חזותית

הנובעת מהן מניחה שהמחבר מפעיל מערך של שיקולי דעת ספרותיים, אסתטיים, פוליטיים, חברתיים ואחרים, גלויים או סמויים, המושפעים מתודעתו שלו שגם היא נבנית על ידי הבניה חברתית וניזונה ממערכת הערכים במרחב התרבותי. מאחר שתהליך הניתוח הפרשני הוא תהליך של בירור אבדוקטיבי,² התשובות לשאלות על הבחירות בטקסט מרחיבות את אפשרויות הבנת הטקסט, ועליהן אנו מוסיפים את גיוסה של המסגרת הפרשנית האישית ככלי מטפורי המסייע להבנת הסיפור. ההנחה היא שבתהליך העיון המבוקר של טקסט מתגייסת המסגרת הפרשנית לשם מתן משמעות לטקסט בהקשר של מציאות החיים. ההקשר יכול להיות פוליטי, חברתי, פמיניסטי, פוסט-קולוניאלי וכן הלאה.

מתודולוגיה

מאמר זה מזמן עיון, התבוננות וחקר פרשניים בספרות ילדים, כתוצר תרבות וככלי חברתי להעברה תרבותית. המאמר יישען על תיאוריות לחקר התרבות הקושרות בין הקורפוס המחקרי לייצוגו המציאותי ולאופן שבו הוא משקף את החברה. הניתוח יעשה שימוש בפרדיגמה הפרשנית של לימודי התרבות. כמו כן ישלב הניתוח גישות תיאורטיות קונסטרוקטיביסטיות שתכליתן מתן פרשנות לאתרים סימבוליים. הניתוח הטקסטואלי יתייחס לתוכן הטקסט, לצורתו ולמבנהו וכן לממדים הסמליים ולביטויים בסמלים מוסכמים. הניתוח החזותי יתייחס לתוכן האזור, לסימניו הצורניים וכן לממדים הסמליים ולביטויים בסמלים מוסכמים ולדימוי הצורני של האידיאה (גונן, 1995; וקסמן ודודי, 2000).

תמצית עלילת הספר 'לשחרר את הפיות'

קרקס הפיות של רומפוס הגדול מגיע לעיר. נועה, שאוהבת פיות, וילדים רבים נוספים הולכים בשבת בבוקר לקרקס בלוויית הוריהם. את המופע, הכולל שני חלקים, מנחה רומפוס הגדול. החלק הראשון כולל מופע אקרובטיקה של פיות: "היו שם שמונה או עשר פיות, והן עשו גלגלונים וסלטות באוויר, הלכו בשווי משקל על חבל דמיוני, ואחר כך שילכו ידיים ורקדו באוויר לצלילי המוסיקה" (עמ' 8). רומפוס מנהל את המופע ביד רמה: "רומפוס צעק לעברן הוראות ונופף בשוטו" (עמ' 8). החלק השני של המופע כולל הגשמת משאלות. רומפוס בוחר ילדים ומבקש מהם שיביעו משאלות כדי שהפיות יגשימו אותן: עמית מבקש לעוף, ולאחר שהפיות מפזרות עליו אבקת קסם הוא עף. משאלתה של ילדה ג'ינג'ית שמנמנת

להיות יפה כנסיכה מתגשמת גם היא, כמו משאלתו של הילד שביקש להיות הכי חזק בעולם ושל אלה שביקשה שבוביק כלבה האהוב והאבוד ישוב.

"ההופעה הסתיימה. הילדים וההורים מחאו כפיים בהתלהבות והפיות השתחוו, הפריחו נשיקות ועפו החוצה בשורה" (עמ' 14). רק נועה חשבה שהפיות היו עצובות למרות כל הקסמים שהצליחו להפעיל. כשהקהל הנלהב פנה לדרכו, המתינה נועה לאמה שהלכה לשירותים הנמצאים מאחורי אוהל הקרקס. בעודה ממתינה "שמעה נועה יבבות חנוקות" (עמ' 16) שבאו מכלוב לא גדול המכוסה בכד. כשהרימה את הכד גילתה את הפיות הבוכיות הכלואות בכלוב. הפיות סיפרו לה את הסיבה לבכיין: "כי רומפוס כלא אותנו, והוא מכריח אותנו להופיע בקרקס שלו כדי שיוכל להרוויח הרבה כסף. בזמן שישנו הוא לכד אותנו ביער עם רשת לציד פרפרים [...] והוא מחביא את הכנפיים שלנו שלא נוכל לברוח, ומחזיר לנו אותן רק בשביל ההופעה" (עמ' 16).

העובדה שהן כלואות מונעת מהפיות לבצע את עבודתן, מה שמעציב אותן מאוד. עבודתן של הפיות היא להיטיב עם ילדים – למשל, להניח הפתעה מתחת לכרית לילדים ששיני החלב שלהם נשרו, למצוא דברים שהלכו לאיבוד, לטוות חלומות טובים ולהגשים משאלות.

נועה מתפלאה כיצד הפיות שאמונות על עשיית קסמים אינן יכולות לשחרר את עצמן מהכלוב באמצעות קסם: "אתן פיות, אתן יכולות לעשות הכול, גם לשחרר את עצמכן מהכלוב" (עמ' 21). הפיות מסבירות לה שהחיים בשבי מחלישים אותן והן חוששות מרומפוס: "החיים בשבי מחלישים אותנו מאד, הכוחות המעטים שלנו מתבזזים בהופעות, ולא נשאר לנו כוח בשביל להציל את עצמנו. אם לא נופיע רומפוס לא ייתן לנו לאכול ולשתות [...] והוא איים שאם ננסה לברוח הוא ישתמש בשוט" (עמ' 21).

נועה מחליטה לעזור לפיות לצאת לחופשי, והדרך היחידה שהיא מכירה היא "להחזיק להן אצבעות", ממש כמו שאבא עשה למענה כשפחדה לטפס על סולם גבוה. אין לנועה ספק שאם היא וחבריה יחזיקו לפיות אצבעות הן יצליחו לשחרר את עצמן מהכלוב. פיית הקסמים מלמדת את נועה איך פיות מחזיקות אצבעות, ו"ליתר בטחון למדה אותה הפיה גם לחש מיוחד, שיגיע עם הרוח לאוזני הפיות ויזכיר להן שהילדים מאמינים בכוחן: 'צ'קי דיקי פיקי פוק – להשתחרר בלי שום פקפוק'" (עמ' 23).

נועה מגייסת למשימה את חבריה ומלמדת אותם להחזיק אצבעות ואת הלחש הסודי. בלילה כל אחד מהילדים במיטתו מחזיק אצבעות ואומר את הלחש, שהגיע לאוזני הפיות.

הפיות הרגישו שהילדים מאמינים בכוחן והן התמלאו אומץ. אחת מהן לקחה

אוריינות חזותית

מרומפוס בחשאי את מפתחות הכלוב ויצאה לחפש את הכנפיים שלה ושל חברותיה. אף שכמעט נחשפה המזימה כשנפל מידיה המפתח ברעש ורומפוס בחשדו כמעט הבחין בפיה המתגנבת מאחורי גבו, הצליחה הפיה במשימתה ושבה לכלוב הפיות כשבידיה שלל הכנפיים.

הפיות עפו דרך הכלוב היישר לקרון של רומפוס לנקום את נקמתן, רגע לפני שייפרדו מרומפוס לעולמים. פיית השיניים גרמה לשיניו, באמצעות קסם, לנשור בזו אחר זו. רק אז התעופפו הפיות בשמחה וצחוק אל שמי הלילה כדי להמשיך ולהגשים חלומות טובים ומשאלות לילדים, "ונועה ידעה שהפיות הגשימו גם את המשאלה שלה, להיות פיה ללילה אחד" (עמ' 35).

ניתוח הסיפור

ניתוח רוחב כללי: טקסטואלי וקונטקסטואלי

ניתוח הספר מעורר שאלות רבות שעמן נתמודד: כיצד מוצג המעשה של נועה? האם זהו מודל של ילדה מוסרית בעלת תודעה חברתית-ביקורתית? כיצד מוצגות הפיות? מה הן מייצגות? כיצד מוצג רומפוס ומה הוא מייצג? איזו עמדה מציג הטקסט מנקודת המבט הפמיניסטית ביחס לחיים בשבי? ביחס לכפייה? ביחס לניצול ציני וביחס לחירות האדם? האם הסיפור מציג אידיאולוגיה הגמונית או מסרים חתרניים? האם זהו סיפור ילדים פמיניסטי-חתרני, המדגיש פואטיקה-על המכוונת לסדר יום אנטי-סקסיסטי ולביקורת על הסדר החברתי המגדרי הקיים? האם הסיפור מטיל ספק בנורמות ובדימויים הגמוניים?

ניתוח תהליכי הקונויזציה של היוצר והיצירה

יהודית קציר היא סופרת ומחזאית ישראלית קנונית. ספריה זכו להצלחה רבה בארץ ורובם תורגמו לשפות זרות. היא זכתה בפרסים וסיפור שלה אף עובד לסרט קולנוע. קציר כתבה שלושה ספרי ילדים: הפיקניק של עמליה (הקיבוץ המאוחד, 1994), בועה על גב הרוח (ספריית פועלים, 2002) ולשחרר את הפיות (2006). קציר נחשבת סופרת פמיניסטית ונושאת הדגל של כתיבה נשית ותכנים נשיים בכתיבה. היא אף מתראיינת מעת לעת בנושאים אלה. הספר הנדון כאן יצא לאור בספריית פועלים, הוצאה ותיקה ומרכזית בארץ שנוסדה בשנת 1939 כבית ההוצאה של תנועת הקיבוץ הארצי – השומר הצעיר, מתוך תפיסה אידיאולוגית שגרסה כי כך אפשר יהיה להשפיע על הציבור. בשנת 2001 התמזגה הוצאת ספריית פועלים עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.

הספר הורפס עד כה במהדורה ראשונה. אחרי ארבע שנים עדיין מוקדם להעריך אם הוא נחשב להצלחה מסחרית. אם הספר יורפס במהדורה נוספת או בהדפסה חוזרת הוא ייחשב "מצליח" והדבר יעיד על מידת הפופולריות שלו. אף על פי שאין כיום קביעה אחידה מהו מספר הספרים המורפסים במהדורה ראשונה, שכן הפרמטרים לקביעה הם מסחריים-כלכליים³, בדרך כלל מודפסים 1,500 עותקים. ספרי ילדים הם מתכוון למכירות נאות בשל אורך חיי המדף שלהם, שיכול להגיע לעשרות שנים. הצלחה כלכלית היא מכירה של 3,000 ספרים. להצלחה זו זוכים רק כמה עשרות ספרים מדי שנה מבין מאות ספרים היוצאים לאור.⁴

למרות נתוני המכירה החלקיים עד כה, הספר נחשב קנוני משלש סיבות. הראשונה היא עובדת היותה של המחברת שלו קנונית. הסיבה השנייה נעוצה בכך שהוא דורג זמן רב ברשימות רבי המכר לילדים במדורי הספרות בעיתוני סוף השבוע. הימצאותו של ספר ברשימות רבי המכר היא בעלת משמעות כלכלית: הוא זוכה ליחסי ציבור, להתעניינות הקהל, ולפיכך נמכר יותר. אולם להימצאות ברשימות אלה ישנה גם – ובעיקר – משמעות ערכית, שכן לרשימות הדירוג יש מקום מרכזי בתהליך הקנוניזציה,⁵ והן נתפסות בציבור כמדד לאיכות הספרים ולא דווקא כמדד להיקף המכירה. הסיבה השלישית היא ההמלצה שמקבל הספר בפרסומים רשמיים של משרד החינוך, שם הוא מסומן כספר מומלץ לתלמידי כיתות א'-ד'.

כסופרת פמיניסטית משלבת קציר בסיפור יסודות הגמוניים ומסרים חתרניים; עובדה העולה בקנה אחד עם ההסבר המקובל, שלפיו המודרים מהקונצנזוס ההגמוני – ובהם נשים – עשויים להחזיק בו בזמן באמונות ובעמדות סותרות, בשל פעולתה של ההגמוניה מחד גיסא וניסיון החיים היומיומי מאידך גיסא.

ניתוח מילולי – תוכן, ממדים סימבוליים, צורה ומבנה

היחס החברתי לקרקס הוא אמביוולנטי. מחד גיסא, הקרקס מייצג את מרחב הפנטזיה של הילדות. הוא משלב ססגוניות, אלמנטים של הפתעה ויכולות מופלאות של בעלי חיים ולוליינים, זוהר וקסם. מאידך גיסא, במופעי קרקס מנוצלים בעלי חיים. אלו סובלים ומחויבים לבצע פעולות הנוגדים את טבעם. ברובד הסמוי מייצג הקרקס את מרחב האבסורד החברתי, שבו למען הנאתנו אנו מוכנים להתעלם מהמחיר שמשלם מישהו אחר. הרובד הסמוי מחדד את היחס האמביוולנטי של החברה אל התופעה שמייצג הקרקס.

הספר שלפנינו מספר על קרקס שונה, קרקס של פיות. פיה היא דמות על-טבעית המְשָׁרָה אווירה של קסם ומצויה באגדות. היא אהובה על ילדים

ומציתה את דמיונם,⁶ ואכן הספר נפתח במשפט "נועה אוהבת פיות יותר מכל" (עמ' 2), ושם הספר מציג תביעה שאינה מתפשרת: לשחרר את הפיות.⁷ נועה היא "ילדה כמו כולם", אבל מיוחדת, אקטיבית ובעלת כוחות לפעולה. יש לה יכולת לראות ולשמוע מה שאחרים אינם יכולים. בכל פעם שרומפוס מחייך, רק נועה מבחינה שמתחת לשפם שלו מנצנצת שן זהב (עמ' 6, 10). שן הזהב מסתירה מתחתיה משהו אחר. היא מהווה סמל למעטפת נוצצת וגנדרנית המסתירה דבר-מה רקוב מתחתיה: מתחת לחזות החיצונית המהודרת והמאיימת של רומפוס מסתתר משהו אחר. מתברר שרומפוס והפיות הם לא מה שחשבנו. מובן מכך שרק נועה מבחינה שהפיות הן לא בובות ולא ילדות מחופשות (עמ' 8), כמו שאפשר היה לצפות, אלא שהן פיות אמיתיות. בנקודה זו ראוי לשאול: האומנם הן פיות אמיתיות? הפער בין הגלוי לסמוי חוזר על עצמו בסיפור בהקשרים שונים. נועה מבחינה שהפיות עצובות ו"למרות שכל הקסמים שלהן הצליחו, הן לא חייבו אפילו פעם אחת" (עמ' 14). היא אף שומעת אותן מתייפחות. היא מבחינה באמת הנסתרת ואינה מתרשמת מהזוהר החיצוני המזויף של הקרקס. היא יודעת להבחין בסבלן של הפיות. כמייצגת את הרגישות החברתית, היא יודעת להבחין בסבלו של הזולת. כשהיא פועלת לשחרור הפיות, שיפוטה ופעולותיה הם מוסריים בעיניה ואין היא מטילה בהם ספק. הבסיס להזדהות עם המעשה של נועה מצד הקוראים המבוגרים ומצד השומעים הצעירים הוא הערך של חירות האדם.

המסר הגלוי הוא שילדים רגישים לזולתם והם התקווה לתיקון עוולות חברתיות. זהו מסר מוסרי, מעודד, חינוכי וראוי. אך הרובד הסמוי מצניע אמירה שלפיה אפשר לסייע לפרטים המנוצלים והמוחלשים בחברה, אם רק תבחר החברה להאמין בכבוד האדם ובחירותו ולפעול להשגתם. בסיפורנו החברה לא בחרה בעמדה זו. נועה מביעה משאלה להיות פיה ללילה אחד. בסוף הסיפור היא מודה לפיות על שהגשימו את משאלתה: משהייתה לפיה של הפיות, היא מגשימה את חלום השחרור שלהן, כשם שהן הגשימו את חלומה. הדדיות גם היא מסר משתמע מהסצנה שבה מתקיימת הגשמת משאלות הדדית. לפי מסר זה, אם נסייע לקורבנות במצוקה ניתרם מהמעשה גם אנו בעצמנו. המבנה החברתי המרומוז בסיפור רותם את הפרטים בחברה לסולידריות מכיוון שזו אינה מובנית במדיניות החברתית. נועה מבשרת לנו את הבשורה שפיות הן אמיתיות והן מצויות בקרבנו ואולי אף טמונות בכל אחד מאתנו; שבעצם להיות פיה פירושו להגשים משאלות. להיות פיה חברתית, פירושו לסייע בחילוץ קורבנות ממצוקה.

השאלה האם צריך לשחרר את הפיות אינה עולה אצל נועה ואף אצלנו. הסיבה טמונה ביחס שלנו לניצול, לכפייה ולכליאה של אחרים ולעשיית רווחים על גבם, כמעשה המבטא עוול חברתי וחוסר צדק. הפיות מוצגות בסיפור כנעות

בין ממשות וריאליות לבין על-טבעיות. אופן הצגתן כקבוצת דמויות נשיות כמעט זהות, הלבושות בשמלות קצרות בצבעים שונים, מרמז לסימבוליזציה. הן אומללות, כלואות ומוסותרות בכלוב ומבדרות בעל כורחן בשירה ובריקוד המוני צופים. רומפוס הגדול כולא אותן כדי שיוכל להרוויח על גבן כסף רב. כיצד הוא מצליח בכך? התשובה בסיפור: הוא לוקח מהן את הכנפיים. הכנפיים הן האמצעי המאפשר לפיות תנועה ומעבר, ובלעדיהן הן בנות ערובה בידיו. ברובד הסמוי הכנפיים, שהן גם סמל לחופש, מייצגות את אמצעי המעבר במציאות היומיומית, את הדרכון. לא נעלמת מאתנו הידיעה שלקחת הדרכון היא אחת הדרכים למנוע בריחה מנשים המובאות לארץ בכפייה ובמרמה לשם ניצול מיני.⁸

הפיות תלויות ברומפוס ובאמצעי הקיום שהוא מספק להן, ויש הסבר נוסף להצלחתן לכלוא אותן ולאכוף עליהן לשעשע אחרים בניגוד לרצונן, כפי שאומרת אחת הפיות: "החיים בשבי מחלישים אותנו מאוד, הכוחות המעטים שלנו מתבזזים בהופעות, ולא נשאר לנו כוח בשביל להציל את עצמנו" (עמ' 21). הפיות מוצגות כדמויות נשיות חלשות וחסרות אונים. ברובד הסמוי הן סימבול לכל תופעה חברתית שבה נכלאות נשים בניגוד לרצונן, ולמרות אומללותן נאלצות לשעשע ולכרד אחרים, למען רווחים שעושה מישהו אחר על גבן. כמו בקרקס, כך גם בקרקס החיים. רומפוס הגדול, מנהל הקרקס ובעליו, הוא מופע של איש אחד. הוא מנחה את המופע בקרקס, הוא מאלף את הפיות, הוא מוכר מזכרות בדוכנים, הוא כולא את הפיות ומטפל בהן. הוא לא רק הדמות היחידה בקרקס, אלא גם הדמות הגברית המשמעותית היחידה בסיפור, ועיקר הצגתו כוחנית, ארוטית ונהנתנית. ברובד הגלוי אנו רואים שמדובר באיש כול יכול ורב-פעלים, שפנים לו לכאן ולכאן. מחד גיסא הוא מגשים משאלות לילדים ומאכיל את הפיות ב"עלי כותרת של פרחים ואגלי טל בגביעונים" (עמ' 29), ומאידך גיסא הוא כולא את הפיות למען טובת בצע אישית. הוא מנצל אותן, ומאלף אותן באמצעות שוט.

ברובד הסמוי רומפוס מייצג את צדה האפל והלא-חוקי של החברה, המתקיים בגלוי ובאין מפריע. הטקסט מציג את העמדה שהחיים בתנאי כליאה כפויה אינם ראויים לאיש, אינם הוגנים ומחלישים, גם אם מלכתחילה מדובר במישהו בעל כוחות מופלאים, כמו הפיות. כשמעמידים את הדמויות בסיפור במרחב העלילתי שבו הן מוצגות, אל מול נועה הגיבורה הטובה, רומפוס הוא הגיבור הרע והפיות הן הקורבנות. האופן שבו יוצאות הפיות לחופשי מעצים את מצבם הקשה של קורבנות מנוצלים. הפיות אינן יכולות לשחרר את עצמן מפני שהן אינן מאמינות ביכולתן. למצב זה גרמו החיים בשבי. הן מצליחות להשתחרר רק כשנועה וחבריה מחזיקים להן אצבעות וליתר ביטחון לוחשים את הלחש הסודי "שיגיע עם הרוח לאוזני הפיות ויזכיר להן שהילדים מאמינים בכוחן" (עמ' 23). הלחש כולל את

הציווי "להשתחרר בלי שום פקפוק", ציווי המעלה שאלה ביחס למידת החלטיותן של הפיות להשתחרר וביחס לצורך שלהן בידיעה שיש מי שמאמין ביכולתן. ברובד הגלוי הפיות משתחררות בעזרת הכוח והאמונה שנותנים להן הילדים. נועה וחבריה מייצגים את החלק החיובי בחברה, את הרגישות החברתית לסבלו של הזולת. ברובד הסמוי מצניע הטקסט אמירה ברורה על חוסר יכולתם של קורבנות להיחלץ ממצבי מצוקה בכוחותיהם בלבד, וכן על אחריותה המוסרית של החברה כלפי קורבנותיה, כלפי החלשים והמנוצלים. החברה אינה יכולה להסתפק באמונה באשר ליכולתם של החלשים והמנוצלים לעשות למען עצמם, יש לה מחויבות מעשית לפעול כדי לעקור מקרבה תופעות של ניצול.

ניתוח חזותי – תוכן, ממדים סימבוליים, צורה ומבנה

הספר ערוך על פי הפורמט המלבני המאוזן, פורמט שהולם תיאורי נוף רחב ידיים ופעילויות אנושיות עוקבות. זהו פורמט גדול יחסית לילד, פורמט אלבומי שיש לו נוכחות שאי-אפשר להתעלם ממנה, והוא מעורר רושם של רצינות. פורמט העיצוב נושא משמעות ערכית המצביעה על רצינות התוכן הסיפורי וכן על חוסר האפשרות להתעלם ממנו. עם הפתיחה הופך הספר לפורמט חדש והרמוני של מלבן אופקי. הפרופורציות של פורמטים אלה יוצרות אצל המתבונן ציפייה לפעילות נמרצת, שאכן מתממשת במהלך הסיפור. מבחינת עיצוב העמודים, הספר משלב את הפורמט הקלטי⁹ עם פורמט עכשווי.¹⁰ השילוב ביניהם יוצר עניין והשתתפות פעילה בעלילה. מסר חזותי זה עולה בקנה אחד עם ההשתתפות הפעילה בעלילה מצד נועה וחבריה וכן עם המסר הסמוי הקורא לנו לפעול למען קורבנות מנוצלים (גונן, 2001).

באיור שעל הכריכה מופיע רומפוס הגדול ובידו כלוב ריק, לצדו נועה הקטנה ומסביב לה הפיות בפנים מבוהלות. האלמנטים החזותיים הנבחרים בדרך כלל לשמש באיור שעל הכריכה הם העצמה של מוקדי העלילה. במקרה שלפנינו בחירה זו משרתת את הרובד הגלוי והרובד הסמוי כאחד. למרות יחסי הגודל שבין נועה לרומפוס, ברור מהאיור שידה של נועה במאבק על העליונה, מה שניכר ממבטו הכעוס וממבטה הנינוח. רומפוס ונועה נמצאים שניהם באור הזרקורים. מחוץ לאלומת האור נמצאים הכלוב הריק והפיות, המרמזים על המנוצלים ועל אמצעי הכליאה שלהם המצויים בחשכה ומחוץ לטווח הראייה החברתית שלנו. הבחירה במרכיבי החזות (Visual) באיור שעל הכריכה מרמזת על הרובד הסמוי שעניינו המאבק בין כוח הרשע המנצל שרומפוס מייצג לבין הכוח החיובי, המשחרר, שמייצגת נועה, כביטוי לשיפוט מוסרי ולתודעה חברתית-ביקורתית.

הפיות הן מקרה המבחן ברובד הסמוי, שכן הן מייצגות את הקורבנות, את החלשים והמנוצלים.

הקרקס הוא זירת ההתרחשות של הסיפור. אוהל הקרקס וההליכה לקרקס מוצגים בעמודיו הראשונים של הספר. האיור, שנראה כאילו צויר בידי ילד, נעשה בקו מתאר שחור שחלקיו הפנימיים צבועים, באופן המזכיר חוברות צביעה לילדים. הרמויות חסרות עומק ופרספקטיבה תלת-ממדית. חלקי גוף, למשל ידיים, מצוירים באופן לא מדויק. אלמנט נוסף שבא לידי ביטוי באיורים וממחיש ילדיות ודרמטיות גם יחד הוא חוסר הפרופורציה בין גודל העמוד לגודלו של הדימוי החזותי. דבר זה אופייני לציורי ילדים החסרים עדיין מידה מציאותית של יחסי גודל במרחב, ויוצר מרחב חזותי מועצם מבחינה דרמטית (גונן, 2001). הסיפור הגלוי שמספר האיור (עמ' 4-5) על הליכה לקרקס של דמויות ילדיות שטוחות מרמז ברובד הסמוי על השטחיות המאפיינת אותנו כחברה כשאנו צופים בחברת ילדינו בקרקס המנצל בעלי חיים ופיות, ובכך מנחילים לילדינו את יחס הניכור והשטחיות החברתית.

מה מספר האיור על הפיות? לעומת הטקסט שמגדיר את הפיות "פיות אמיתיות, עם שמלות קצרות בכל מיני צבעים וכנפיים שקופות בצבעי השמלות" (עמ' 8), בוחר האיור להציג אותן בשמלותיהן הקצרות והחושפניות ובצבעי שיער מוזרים. לבושן בולט במינימליות ובקונוטציות הארוטיות שהוא מעורר. איור הפיות מרמז על הרובד הסמוי ועל מה שמייצגות בו הפיות. הן אינן פיות אמיתיות אלא מייצגות נשים מוחלשות ומנוצלות. הצגתן החזותית של רומפוס היא כוחנית, ארוטית, נהנתנית מחד גיסא ומגוחכת מאידך גיסא. דמותן של רומפוס תופסת את השטח הגדול ביותר במרחב באופן שמעמיד את עוצמתו כבעלת משמעות. בהשוואה לנועה ולפיות הוא גדול ושמן, וכדי להעצים זאת נוסף לדמותו מגפון שתכליתו הגברת קולו והעצמתו. המגפיים השחורים ושוט האילוף הם אלמנטים מאיימים, ולשוט יש קונוטציה ארוטית-פאלית. בצד אלמנטים אלה, ישנם גם אלמנטים המגחיכים את דמותו: מכנסיים צמודים לגוף, מעיל פראק אדום ושפם מסולסל ומגונדר.

הסצנות מאוירות מזוויות שונות, מחוץ לקרקס ובתוכו, ממרכז הבמה אל הקהל ומאחורי גבו של הקהל לעבר מרכז הבמה. המסר החזותי המשתמע מציג בפנינו את האפשרות להתבונן בסיפור מזוויות שונות המייצגות נקודות מבט שונות. מסר חזותי זה מבסס את קיומו של מסר סמוי בצד המסר הגלוי – קיום התלוי בנקודת המבט העלילתית והפרשנית.

ניתוח מרכיבי אידיאולוגיה: הגמוניה וחתרנות

פרק זה של הניתוח יתמקד בניסיון לתת תשובה לשאלה האם סיפור ילדים זה הוא סיפור המייצג אידיאולוגיה הגמונית או שמא הוא סיפור ילדים חתרני. סיפור ילדים הגמוני יציג את הנורמליזציה המוצגת במרכז עלילתו כאידיאה, באופן המשמש להנחלת האידיאולוגיה ההגמונית. בשני מצבים מוצגת הנורמליזציה כאשליה. הקרקס המגיע לעיר כמוקד של בילוי והנאה לכל המשפחה הוא הנורמליזציה המוצגת במרכז העלילה – הקרקס מתברר כאשליה וכמוקד לניצול נשים כמיטב המסורת של החברה ההגמונית המכירה במערך ההיררכי של חזקים וחלשים ונותנת לגיטימציה לניצול נשים כקבוצה מוחלשת.

נועה וחבריה יכולים לשחרר את הפיות. ילדים יכולים לסייע לקורבנות חברתיים, זו הנורמליזציה המוצגת במרכז העלילה – אך עובדה זו מתבררת כאשליית שחרור החברה מניצול נשים, שכן הפיות אמנם משוחררות, אך הקרקס ומנהלו אינם נפגעים באופן משמעותי או בלתי הפיך, ולא נשללת האפשרות שתתקיים פעילות של קרקסים דומים עם פיות חדשות.

סיפור ילדים הגמוני קובע את גבולות הנורמלי והמקובל. בסיפור מוצגת ההליכה לקרקס כנורמלית ומקובלת. הקרקס הנודד שמגיע לעיר עבר לפני כן בערים אחרות וימשיך בדרכו לעיר אחרת. בכל מקום הולכים ילדים לקרקס. הלגיטימציה לכך כפולה: כרזת הפרסומת על הקרקס הייתה תלויה על גדר גן הילדים ואמה של נועה מציעה שילכו יחד בשבת בבוקר. גבולות הנורמלי נקבעים במרחב האידיאולוגיה ההגמונית, המאפשרת ניצול נשים ואף נותנת לכך לגיטימציה.

בסיפור ילדים הגמוני ישוב הסדר החברתי על פנו באמצעות נרטיבים מניפולטיביים ומתגמלים. ואכן בסיפורנו, לאחר שחרור הפיות מושב הסדר החברתי על כנו. מהו אותו סדר חברתי? כזה המאפשר ניצול נשים ונותן לו לגיטימציה. כאמור לעיל, הפיות שעמן ערכנו היכרות שוחררו, ונועה תוגמלה בכך שהייתה פיה ללילה אחד, אבל רומפוס לא נכלא ולא ניטלה ממנו היכולת למצוא לעצמו פיות חדשות, כשם שלקרקס לא הוצא צו סגירה.

סיפור ילדים חתרני מדגיש הטרוגניות וגיוון כאמירה חתרנית. אין בסיפור שלנו אמירה הטרוגנית-חתרנית אלא אמירה חדרגונית הגמונית. כל הילדים והוריהם הולכים לקרקס, אין מי שמציג אמירה חתרנית של הימנעות מהליכה לקרקס בשל ניצול המופיעים בו.

אין בסיפור שלנו פרקטיקות של הטלת ספק בנחיצותו של הסדר החברתי ההגמוני. קיומו של קרקס הפיות אינו מוטל בספק. ישנו העצב של נועה על ניצול

הפיות וישנו רצון חתרני במהותו לשחרר אותן, כאילו מדובר במקרה פרטי של נועה וקבוצת פיותיה; אין התייחסות עקרונית לחוסר הצדק המהותי בניצול. הסיפור שלפנינו מציג אידיאולוגיה הגמונית באשר להיררכיות החברתיות והמגדריות ולקיומן כסדר הטבעי של הדברים. יש בסיפור מרכיבים חתרניים שהוצגו לעיל (ויוצגו אף בהמשך בניתוח הפמיניסטי), אולם המשקל המשמעותי של הסיפור הוא הגמוני. ברובד הגלוי של הסיפור ישנו מצג חתרני של ילדה העושה מעשה חתרני ומשחררת את הפיות. אולם ברובד הסמוי מדובר בסיפור הגמוני.

ניתוח פמיניסטי

הקורבנות המנוצלים בסיפור מוצגים כאמצעות דמויות נשיות והמנצל באמצעות דמות גברית. ברובד הגלוי מדובר במאבק מגדרי וברובד הסמוי מוצנעת התייחסות לניצול מיני וציני של נשים בידי גברים כוחניים.

מנקודת המבט הפמיניסטית הסיפור מציג בעיקר אידיאולוגיה הגמונית בצד מסרים חתרניים. על פי אותה תבנית של רובד גלוי ורובד סמוי שביניהם שוררת דיסהרמוניה, מתגלה דיסהרמוניה בין האידיאולוגיה ההגמונית האנטי-פמיניסטית לבין המסרים הפמיניסטיים החתרניים. מחד גיסא מציג הסיפור ההגמוני האנטי-פמיניסטי ערכיות שלילית לסטריאוטיפים מגדריים. עיצוב דמויות הפיות מביא לידי ביטוי גישה זו בכך שהן מוצגות על פי הסטריאוטיפ המייחס לנשיות חוסר אונים ומתוך כך הסכמה לניצול; סטריאוטיפ המטיל על הנשים אחריות למצבן ולחוסר יכולתן להיחלץ ממנו ולשחרר את עצמן בכוחות עצמן. כמו כן – בהתאם לאידיאולוגיה ההגמונית – הסיפור מציג דיכוטומיה פשוטה של ניגודים שמיוחסת למגדר: חולשה נשית אל מול חוזק גברי וקורבנות נשית אל מול ניצול גברי הבאים לביטוי ביחסים בין רומפוס לבין הפיות.

מאידך גיסא, מציג הסיפור מרכיב חתרני, הקורא לסדר יום אנטי-סקסיסטי ולביקורת על הסדר החברתי המגדרי הקיים. ביקורת זו מטילה ספק בנורמות ובדימויים הגמוניים מגדריים. אפיון דמותה של נועה ומערכת היחסים בינה לבין רומפוס מביאים גישה זו לידי ביטוי. בחירתה של נועה לתפקיד גיבורת הסיפור ואפיונה כגיבורה יוזמת, אקטיבית, המצליחה במשימתה לשחרר את הפיות, מערערים על תכתיבי המגדר ההגמוניים וכן על הסטריאוטיפים המיוחסים להתנהגות נשית, המוצגים כאנטייתזה להתנהגות הפיות. מערכת היחסים בין נועה לבין רומפוס מערערת על ההצגה הדיכוטומית הפשוטה של ניגודים שמיוחסים למגדר, מאחר שבניגוד לאידיאולוגיה ההגמונית נועה מוצגת כדמות חזקה ונחושה

אוריינות חזותית

אל מול חולשתו של רומפוס. תבנית הסיפור מציגה כמה ערכים שבאים לידי ביטוי גם בפואטיקה ובעיצוב האסתטי של הסיפור, ובהם החיים במקביל בתוך מערכות הרמוניות ודיסהרמוניות, החיים במקביל ברבדים שונים, ובהם הגלוי והסמוי, והחיים כמערכת מרובת נרטיבים מנוגדים.

סיכום

לסיכום אדגיש את עיקרי המסר ברבדים השונים. ברובד הגלוי, הסיפור מציג את סיפורה של ילדה המסייעת לשחרורן של פיות הכלואות בקרקס. המסר המילולי, כמו המסר החזותי, מביא בפנינו סיפור ילדי ותמים על אכפתיות, על רצון טוב, על שיפוט מוסרי ועל אקטיביות המסייעים לזולת השרוי במצוקה. ברובד הגלוי מתקיימת הרמוניה בין המסר המילולי למסר החזותי, הרמוניה שמשרה תחושת ביטחון בצדקת המעשה ובנכונותו, וכן תחושת שלמות עלילתית, שכן הקורבנות שוחררו, הטובים באו על שכרם והרעים באו על עונשם, אף כי לא באופן מוחלט וסופי.

ברובד הסמוי מתוארת תופעה חברתית כאובה וישנו מבט ביקורתי על הצביעות החברתית שבה כולנו לוקחים חלק כשותפים סמויים, כצופים סבילים ופעילים. הסיפור מתאר ניצול מיני וציני של נשים, עשיית רווח כספי על גבן ושליטת חירותן, וכן את יחס החברה לתופעה. גיבורי העלילה מייצגים טיפוסים חברתיים. רומפוס מייצג את אלה אשר חיים בצדה האפל והלא חוקי של החברה ונותנים פומבי גם, בוטה וקולני לעובדה שהם חיים על חשבון נשים, מנצלים אותן באין מפריע ובלי נקיפות מצפון מוסרי. הצופים בקרקס משולים לאלה הבוחרים לחיות ולהתעלם מעוולות חברתיים ואף נוטלים בהם חלק סביל. בעצם בחירתם זו הם מאפשרים את קיומו של סדר חברתי מעוול. נועה משולה לבעלי המצפון הערכי והמוסרי, המודעים לסבלו של הזולת ולעוול חברתי וחשים מחויבות לפעול נגדו. עם זאת, ההזדהות עם סבלם של הקורבנות וההתנגדות לשליטת חירותו של אדם בכפייה מייצגות מודעות לאחריותנו העקיפה לסבל, מעצם היותנו שותפים, גם אם פסיביים בלבד, ללגיטימציה הניתנת לדינמיקה של הסבל. גם ברובד הסמוי מתקיימת הרמוניה בין המסרים המילולי והחזותי, ואף היא משרה תחושת שלמות פרשנית, תחושה שיש לנו מחויבות חברתית לסייע לקורבנות ניצול ובעצם המעשה נבוא על שכרנו, בצד חוסר הלגיטימציה החברתית והמוסרית שנעניק למקרבנים. ניתוח הסיפור הדגים כיצד בשני הרבדים שוררת הרמוניה בין המסר המילולי למסר החזותי, בין הסיפור לאיור. שני הרבדים מתקיימים במקביל ומאפשרים קיום הדדי הרמוני. בין הרבדים שוררת דיסהרמוניה. התבנית ההרמונית השלטת

'לשחרר את הפיות' מאת יהודית קציר

בסיפור בשני הרבדים והדיסהרמוניה ביניהם מעניקות משמעות לקיומם של שני סיפורים המתקיימים בו בזמן: הסיפור הגלוי והסיפור הסמוי. הדיסהרמוניה בין הרבדים, בין הסיפורים, תהיה זו שתוביל את הקורא והמאזין לחשוף את הרובד הסמוי בסיפור, שנצרב בתודעתו הרגשית ומכונן את זהותו ואת השקפת עולמו. התבנית ההרמונית המתקיימת בתוך כל רובד, אך אינה מקיימת בין הרבדים דיאלוג – שהיה הגיוני להניח שיתקיים – נועדה לערער את היחסים בין הטקסט לבין המציאות שעליה הוא מוסב, בין הרובד הגלוי לבין הרובד הסמוי. ערעור זה יוביל אותנו לייחס להרמוניה זו חזות חיצונית ולא ממשית. זו הרמוניה למראית עין בלבד. הסיפור היפה ברובד הגלוי מצניע סיפור קשה ברובד הסמוי. המעשה האכפתי והערכי של נועה ברובד הגלוי מצניע אדישות וניכור חברתי ברובד הסמוי. המחויבות שחשה נועה ברובד הגלוי מצניעה את חוסר המחויבות של החברה ברובד הסמוי. הפיה ברובד הגלוי מצניעה כפייה ברובד הסמוי. תהליך זה של חשיפה לספרות מורכבת ורבת נרטיבים משפיע על זהות הילד ומכונן בו תודעה ביקורתית-חברתית.

אורייונות חזותית

'לשחרר את הפיות' מאת יהודית קציר

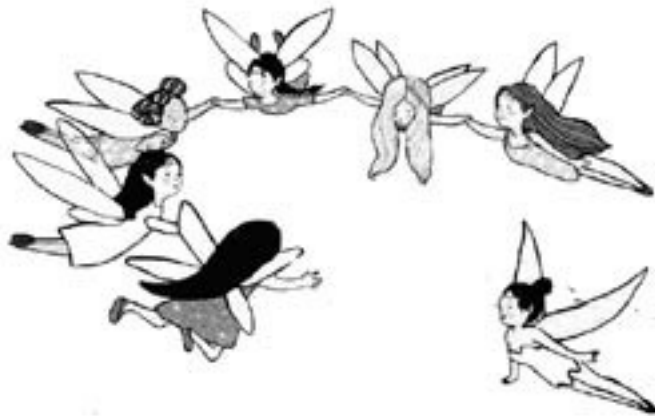
אורייונות חזותית

'לשחרר את הפיות' מאת יהודית קציר

'לשחרר את הפיות' מאת יהודית קציר

אוריינות חזותית

'לשחרר את הפיות' מאת יהודית קציר

איורים: טלי מנשק, מתוך ספרה של יהודית קציר 'לשחרר את הפיות'

הערות

1. Hans-Georg Gadamar (2004). *Truth and Method*, New York: Crossroads
2. את המושג אבדוקציה טבע צ'רלס פירס (Peirce) ב־1955. בירור אבדוקטיבי הוא תהליך חשיבה מבררת המעלה את ההסברים האפשריים הטובים ביותר לתופעה הנבחרת. האבדוקציה מתעניינת בשאלה מדוע (מונק, על פי פירס, 1958, אצל מונק ואחרים, 2002).
3. פרמטרים מסחריים: גודל קהל היעד, קיומם של ספרים מתחרים, הישגי מכירות עבר והיקפי מינומם המתחייבים מההפקה.
4. על פי רישומי הספרייה הלאומית, 7% מהספרים היוצאים לאור בעשור האחרון הם ספרי ילדים, כ־500 ספרים מדי שנה.
5. הרשתות הגדולות בארץ הן סטימצקי וצומת ספרים. מהמידע שמוסרות רשתות אלה מורכבת רשימת הדירוג בעיתוני סוף השבוע. רשימת דירוג רבי המכר היא למעשה דירוג של נתוני המכירה, אך כמעט אי־אפשר לקבל מידע מדויק על היקף המכירות. אין תמימות דעים לגבי מהימנות רשימות אלה, בשל המניפולציות האפשריות בנתונים הנמסרים לעיתונים והחשש להטיה מכוונת של נתוני הרשתות הגדולות לטובת "הוצאות הבית" שלהן. גם אם דיווחי המכירות מדויקים, הם עשויים בכל זאת לשקף שיווק אגרסיבי של ספרים מסוימים שחננויות הרשת בוחרות לקדם.
6. הפיה שייכת לעולם המאגיה, ולכן היא משרה אווירה של קסם. הפולקלור מייחס לפיות צורות מגוונות, שהנפוצה בהן היא צורת אישה קטנה בעלת כנפי פרפר. לא כל בני האדם יכולים לראות פיות, רק יחידים זוכים לכך ולזמן מוגבל, בדרך כלל עם רדת הלילה המסמן זמן מאגי. הפיות, אשר ידועות באורח חייהן העליו המלווה בשירה וריקודים, ידועות גם בחסד שהן נוטות לבני אדם ובעיקר למקופחים שבהם. הפיות יכולות להיות גם אלימות וידועות בנקמנות על פגיעה בכבודן.
7. בדומה לסרט לשחרר את וילי (1993). זהו סרט שלמרבית האירוניה צולם בפארק השעשועים במקסיקו סיטי, ובו מגלם קייקו הלווייתן האיטלנדי את וילי; שניהם, במציאות כמו בסרט, מוחזקים בבריכה בפארק ונאלצים לשעשע את הקהל. בסרט מאמן ג'סי הילד את הלווייתן לברוח לים, ומשיג את מטרתו.
8. ראוי לציין שמלקיחת הדרכון סובלים גם עובדים זרים.
9. הפורמט הקלסי – עיצוב עמודים שבו עמוד אחד קבוע (ימני או שמאלי) בכפולת עמודים מוקדש לטקסט והעמוד האחר בכפולה מוקדש לאיור. פורמט זה יוצר תחושה של מצב קבוע ושליו.
10. פורמט עכשווי – עיצוב עמודים המשלב איורים מימין ומשמאל לסירוגין, עם איור כפולת עמודים מלאה המשולבת לעתים בטקסט. פורמט זה יוצר תחושה של מתח ופעולה.

מקורות

- אבינון, י' (1999). "האם חשוב לחנך לערכים והאם ראוי לעשות זאת?", בתוך: מ' ברילב (עורך), ערכים וחינוך לערכים, חוברת ח, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט והאוניברסיטה העברית.
- אדגר, א' וסרג'וויק, פ' (2007). לקסיקון לתיאוריה של התרבות, תל אביב: שנקר רסלינג.
- אופק, א' (1988). ספרות הילדים העברית 1900-1948, תל אביב: דביר.
- אלמוג, ג' (1980). "גישות, עמדות ומבנה בשיר הישן ובשיר החדש לילדים", מעגלי קריאה 7-8: 110-113.
- בארת, ר' (1998). מיתולוגיות, תל אביב: כבל.
- בנימין, א' (1990). מעצמות לעצמהות: הבניה חברתית של המציאות הפוליטית בעיתוני ילדים, חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת תל אביב.
- ברגסון, ג' (1977). "מוטיבים מלפני קום המדינה בספרותנו לילדים", ספרות ילדים ונוער ד (ב): 3-13.
- ____ (1982). "הערכים החינוכיים בשירה המודרנית לילדים", ספרות ילדים ונוער ט (א): 3-10.
- ברוך, מ' (1991). ילד אז ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים, תל אביב: ספרית פועלים.
- גונן, ר' (1995). "מסרים ערכיים בספרי ילדים מאוירים לגיל הרך בשנים 1948-1984", מעגלי קריאה 24: 23-24, 55-93.
- גונן תור, ר' (2000). "בין שורות ובין צורות: רכיבים לזיהוי מסרים ערכיים באיור, בעיצוב ובטקסט של ספרים מאוירים לילדים", עולם קטן 1.
- ____ (2001). "מה נשלף מן המדף? דיון בפורמט של ספר ילדים מאויר", מעגלי קריאה 27: 82-87.
- גירץ, ק' (1973). פרשנות של תרבויות, ירושלים: כתר.
- גתאי, ר' (תשל"ט). ספרות ילדים: היחס בין הגרסה הכתובה והמוסרסת, חיבור לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת חיפה.
- דר, י', שטיימן, י', לבנת, ח' וקוגמן, ט' (2007). ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורית-תרבותי, תל אביב: מכון מופ"ת.
- וקסמן, ש' ודויד-בראלי, א' (2000). "דברים שרואים משם לא רואים מכאן", מחשבות כתובות 17: 57-73.
- כהן, א' (1988). תמורות בספרות הילדים, חיפה: אח.
- כהן, ר', בן-פישט, מ' וברקוביץ, א' (2006). טקסטים חזותיים בכיתה, תל אביב: מכון מופ"ת.

אוריינות חזותית

- כרמי-לניאדו, מ' (1983). השקפות עולם והשתקפותן בספרות ילדים, תל אביב: דביר.
- לובין, א' (2003). אישה קוראת אישה, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- מונק, מ', גדרון, א' ואחרים (2002). מסרים סמויים וגלויים בטקסט נרטיבי, תל אביב: מכון מופ"ת.
- ניסן, מ' (1999). "ביטויים של רלטיביזם ואינדיבידואליזם בשיפוט מוסרי והשתמעויות לחינוך מוסרי", בתוך: מ' ברילב (עורכת), ערכים וחינוך לערכים, חוברת ח, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט והאוניברסיטה העברית.
- פופובסקי, מ' (9.3.2007). "שדה העיצוב כשדה סמיוטי רב-מערכתי", הפרוטוקולים: היחידה להיסטוריה ותיאוריה, בצלאל 4, <http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/>, 1173510036
- קציר, י' (2006). לשחרר את הפיות, בני ברק: הקיבוץ המאוחד – ספרית פועלים.
- קרן-יער, ד' (2007). ספרות כותבות לילדים: קריאה פוסט-קולוניאלית ופמיניסטית בספרות ילדים עברית, תל אביב: רסלינג.
- רגב, מ' (1992). ספרות ילדים – השתקפויות: חברה, אידיאולוגיה וערכים בספרות ילדים ישראלית, תל אביב: אופיר.
- ____ (2002). תחושתו של אדם המתגנב אל ילדות: אסופת מאמרים על ספרות ילדים ונוער, ירושלים: כרמל.
- שביט, ז' (1996). מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שטרן, ד' (2002). אלימות בעולם קסום: מחקר באופייה האלים של המעשייה הנשית לילדים, ירושלים: ראובן מס.
- שיינברג, ש' (1999). "התנגדות לחינוך לערכים: דגמי שיח ביקורתי מודרני", בתוך: מ' ברילב (עורכת), ערכים וחינוך לערכים, חוברת ח, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט והאוניברסיטה העברית.